

Les primeres dones farmacèutiques i metgesses de castelló

Francesc Mezquita Broch*

1. Les primeres dones farmacèutiques a la província de Castelló

Al començament del segle XX la condició laboral de la dona està molt lluny d'igualar-se a la de l'home. L'explotació que ha patit en els segles anteriors per la seua condició femenina és un afegit significatiu a la pròpia de treballadora. La societat liberal, per acció o per omissió ha legislat sense tenir-la en compte deixant que en molts casos l'accés de la dona a un lloc concret de treball haja estat precedida d'un buit legal que en el cas de la universitat, que és on anem a centrar-nos, va agafar de sorpresa a les autoritats acadèmiques i als legisladors, els quals tenien com a prioritat instintiva conservar l'ordre social vigent de la societat liberal. Simplement, havien obviat la qüestió femenina com alguna cosa inexistent i per tant inesperada. La dona, quan va voler ocupar un lloc entre les professions liberals va tenir que sorgir de l'anonimat, de l'ombra masculina i la lluita posterior per entrar en la universitat o exercir en el lloc de treball que li facultava el títol, va tenir el valor significatiu d'una intromissió en el sistema, contra un estat de coses que fins aquell moment havia prescindit d'elles. La seua irrupció va representar una forta repercussió entre les classes benestants, el món acadèmic i polític.

No obstant, la seua actitud, va fer que d'aquí endavant comencés a obrir-se un escenari nou en el vell ordre liberal, un panorama que aniria canviant de manera lenta i parsimoniosa. Costava acceptar aquell suposat intrusisme que feia escridassar l'engranatge d'aquella societat governada per homes.

A principis del segle XX, molt poques dones s'havien llicenciat en la Universitat, (segons Flecha Garcia entre 1872 i 1910, només 53 dones ho van poder aconseguir¹) i menys encara, exercir professions liberals derivades del seu títol. Tot açò, fins una Real Ordre de 8 de març de 1910 que va permetre finalment a la dona poder ingressar a la Universitat sense cap trava.

Segons la mateixa autora esmentada abans, l'alumna Maria Elena Maseras serà la primera dona en cursar estudis en una universitat espanyola en el segle XIX. Es va matricular en la Facultat de Medecina de la Universitat de Barcelona el 1872 i va

---

* Catedràtic de Geografia i Història de l'IES Francesc Ribalta.

1. Jagoe, Catherine, Blanco, Alda y Enriquez de Salamanca, Cristina (1998) La mujer en los discursos de género: Textos y contextos en el siglo XIX, Barcelona, Icaria

finalitzar la carrera el 1878. Després van continuar a la mateixa Facultat Maria Dolores Aleu i Martina Castells.

A la província de Castelló, les primeres dones que van estudiar a la Universitat van ser quasi exclusivament farmacèutiques, les quals van començar a exercir en la dècada de 1920. La raó d'escollir aquesta professió rau en què els estudis corresponents proporcionaven un mitjà concret i segur d'assolir una seguretat econòmica amb una eixida concreta i un treball molt definit.² En el llibre d'Adrian Shubert³ també s'afirma que *la mas accesible de todas (las profesiones) fué la de farmacia, que tenia la ventaja de poder ser considerada como "una forma superior de cocina"*. No obstant, aquesta qüestió de l'accés de la dona al món laboral professional, planteja un assumpte que en segle XIX va crear molts problemes a les primeres universitàries: una cosa era estudiar una carrera universitària i treure's el corresponent títol acadèmic i un altra era exercir la professió que facultava el títol (l'Ordre de 22 de juliol de 1878, disposava que les dones podien obtenir el títol de batxillerat, a condició de que aquest no les facultés per exercir una professió, com era el cas dels homes⁴).

A part de les primeres farmacèutiques, que tractarem més profundament, fins el final de la Guerra Civil només està Antonia Fenollosa Perez, llicenciada en medicina, el 1923, però col·legiada el 1937⁵, que va exercir posteriorment a Borriana i de la qual tractarem més endavant (Registro General de Colegiados de Castellón, Tomo I, nº 390). En el Col·legi d'Advocats, la primera dona col·legiada és, Mª Piedad Ortells Agut, el 1949⁶, no tenim cap constància en el d'Enginyers, el d'Arquitectes o el de Veterinaris d'abans de la Guerra Civil. En el cas del Col·legi de Llicenciats i Doctors en què la col·legiació no és obligatòria per l'exercici de la professió en centres d'ensenyament públic després d'haver obtingut una plaça per oposició, no apareix tampoc cap dona fins l'any 1940 quan ho fa Mª Dolores Fabra Andrés, llicenciada en Ciències Químiques i col·legiada amb el nº 162⁷, no obstant això com a catedràtica de batxillerat exerceix en l'Institut Ribalta de Castelló, Maria Luisa Garcia-Dorado Seirulo, catedràtica numerària de llatí des de 1923, natural de Salamanca on havia nascut el 1896, i Julia Villen del Rey, professora numerària de llengua francesa des de 1924, que era natural de Burgos on havia nascut el 1873. Per últim en l'Institut elemental de Benicarló apareix Isabel Garcia Daudén, directora i encarregada de curs de Geografia i Història, així com Josefa Ibañez Solera encarregada de curs de llatí i literatura, que feia també les funcions de secretària accidental.⁸

---

2. Es de notar que las primeras mujeres universitarias tenían una marcada preferencia por la medicina y la farmacia, por proporcionar estas especialidades una manera de ganarse la vida, y que tambien procedían mayoritariamente de provincias y no de capital. La mujer en los discursos del genero, pag. 126

3. Shubert, Adrian: (1990) Historia social de España, Madrid, Siglo XXI. L'entrecomat fa referència al llibre de G. Scanlon, La polémica feminista en la España Contemporánea, 1868-1974, pag. 70

4. La mujer en los discursos del género, pag.124

5. Mezquita Broch, F.:(2000) Fonts històriques per a la història del Col·legi de Metges de Castelló, en Colegio de Médicos de Castellón, I Centenario, Castellón

6. Vegeu, Albiol Vidal, Sebastian: (1994) El Colegio de Abogados de Castellón, pag. 75.

7. Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats de València, Llista de Col·legiats de 1942

8. Mezquita Broch, F.: (2002) Orígens de l'Institut elemental de Benicarló, en Ribalta, nº 11,

2. L'origen familiar de les farmacèutiques

A principis del segle XX la mobilitat social de caràcter vertical, malgrat el dinamisme de la revolució liberal, és gairebé difícil; la societat opulenta tracta de mantenir el mateix status que dona preeminència a una sèrie de grups socials que podiem anomenar burgesies, les quals formen part del poder des de l'inici de la Restauració. S'exerceix un control més o menys sobtat de caràcter individual, no donant facilitats per dur a terme aquell ascens que s'anomena també "a l'americana" per mig del qual una persona podia passar de la condició més modesta la més preponderant. Es tractava de reproduir en la generació següent el model social existent perpetuant així l'estructura social per tal d'evitar qualsevol canvi. Per tant, la mobilitat social, en aquest cas de caràcter vertical⁹ i intergeneracional, en el que s'analitza també la diferència entre les ocupacions de pares i fills, a penes existeix.

Una vegada més el liberalisme, a l'inici del segle XX, sols era capaç de reproduir unes condicions socials semblants d'una generació a un altra perpetuant-se d'aquesta manera el panorama que s'havia bastit entre les classes benestants del sistema, les burgesies de tota mena. Les professions liberals no s'aparten d'aquests condicionants, i els seus fills, que volien estudiar a la universitat i entrar en el sistema amb una professió semblant a la del pare tampoc; en el cas de les filles també es mantindrà aquest sistema encara que aquí s'afegirà la dificultat pròpia del gènere.

Els Col·legis de Farmacèutics i de Metges de Castelló es van fundar el 12 d'abril de 1898, a la llum d'un Real Decret publicat en la Gaceta de Madrid. La creació dels Col·legis va venir determinada per la necessitat de regular l'exercici de la professió, impedir l'intrusisme i fixar els continguts de la professió i altres problemes que havien sorgit a mesura que passava el temps i augmentava el nombre de professionals... *Pero, segun iban siendo más numerosos, los profesionales eran tambien menos libres. Progresivamente se vieron ejerciendo empleos asalariados, en los negocios, en el caso de los ingenieros, y en las sociedades de asistencia médica, en el de los médicos. El caso extremo fue probablemente el de los farmacéuticos, que quedaron rebajados a meros distribuidores de las medicinas ya entonces producidas por los laboratorios farmacéuticos, y cuyo número proliferó hasta aumentar un 2600 por ciento entre 1891 y 1922. Tales amenazas a su situación profesional constituyeron el principal motivo que a partir de 1890 les impulsó continuamente a la organización corporativista.*¹⁰ En la primera etapa de col·legiació obligatòria que arriba fins 1904 no apareix cap dona farmacèutica ni metgessa, no serà sinó a partir de la segona etapa de col·legiació obligatòria el 1917, que serà la definitiva, quan apareixen les primeres dones farmacèutiques i l'única metgessa fins la Guerra Civil.

Segons el número de registre de les farmacèutiques, aquest serà l'ordre de col·legiació:

---

9. Feito Alonso, Rafael: (1997) Estructura social contemporánea, Madrid, Siglo XXI

10. Shubert, Adrian, (1990) Historia social de España 1800-1990), pag. 166-67

QUADRE 1¹¹

Núm. registre	Nom i cognoms	Lloc 1 ^a farmàcia	Any llicenciada	Universitat	Any col·legiada
213	Irene Villanueva Santamaria	Vilanova d'Alcolea	1924	Madrid	1925
240	M ^a Dolores Barrachina Aparici	Vall d'Uixò	1926	Barcelona	1926
253	Pilar Gil Muntaner	Castelló	1925	Barcelona	1926
256	Matilde Bordón Velázquez	Segorbe	1928	Madrid	1928
258	Pilar Montoya Fenollosa	Borriana	1928	Madrid	1928
259	Consuelo Montoya Fenollosa	Borriana	1928	Madrid	1928
262	Isabel Llombart Torres	Catí	1928	Granada	1928
265	Consuelo Zarzoso Sansano	Onda	1927	Madrid	1929
267	Pilar Ballester Colomer	Castelló	1929	Barcelona	1929
274	Pilar Llopis Porcar	Vilafamés	1930	Barcelona	1930
276	Sofía Zarzoso Sansano	Onda	1931	Madrid	1931
325	Pilar Mouras Casas	Xert			
331	Isabel Mayor Pascual	Culla			
335	Consuelo Rozalén Sales	Castelló	1932	Madrid	1942
374	Consuelo Ochoa Morante	Borriana	1932	Madrid	1955

Durant el curs 1931-32 hi havien matriculades en les universitats espanyoles 2026 dones que representaven el 6 % del total dels alumnes.¹² Aproximadament una tercera part de les dones estudiaven farmàcia, un percentatge similar medicina i un poc menys en lletres.

Per altra part, l'analfabetisme de la població femenina en la província de Castelló arribava al 70'47 %, en la capital al 59' 82, mentre que a Espanya, era del 39'4¹³.

A la província de Castelló les primeres dones que van entrar a la universitat van ser aquelles estudiants relacionades en les carreres que avui en dia diuen bio-sanitàries, en concret medecina i farmàcia. En concret, la primera seria la metgessa Antonia Fenollosa Perez que va ingressar a la Facultat de Medicina de València el 1915, de València, però vivint des de molt jove i vinculada sempre a Borriana, i la farmacèutica Pilar Gil Montaner que va ingressar el 1919 en la Facultat de Farmàcia de Barcelona, nascuda a Vila-real.

La raó d'escollir aquests tipus d'estudis era que la professió d'eixida proporcionava un mitjà concret i segur per guanyar-se la vida amb un treball molt ben definit.

La primera va ser com ja hem esmentat, Antonia Fenollosa Perez, metgessa, que va obtenir el títol de llicenciada el 1922 a la Universitat de València¹⁴, on va estudiar des de 1915 a 1922 (un any preparatori i sis de llicenciatura amb disset aprovats, 8 notables i 4 excel·lents, aprovant a continuació l'examen de grau de llicenciat); encara que nascuda a València el 26 de juny de 1897, va estudiar el

11. Arxiu Col·legi Farmaceutics de Castelló. Llibre de registres

12. Ballarín Domingo, Pilar: (2001) La educación de las mujeres en la España contemporanea (siglos XIX y XX), Madrid, Síntesis

13. Aguilar, C.:(1997) Educació i societat a Castelló al llarg de la II República, Castelló, Diputació de Castelló

14. Universitat de València. Facultat de Medicina. Departament d'Història de la Ciència. Ligall Curs 1921-22, expedient n° 52.

batxillerat a l'Institut F. Ribalta de Castelló amb excel·lents qualificacions entre 1909 i 1915; es va casar a Borriana el 27 de febrer de 1924 amb Rafael Arnau, metge, el qual es va llicenciar el 5 de juliol de 1922, començant a exercir a Borriana vint dies més tard i ingressant en el Col·legi en setembre del mateix any. També va ser alcalde de la mateixa ciutat, encara que un anuari de la mateixa ciutat el descriu com "*joven, culto, activo y de gran capacidad para el trabajo, es D. Rafael Arnau, médico muy amante de su profesión y que el amor de un ideal le ha obligado a compartir sus deberes con los amargos que puede tener la administración municipal*", la veritat és que al finalitzar la guerra civil va tenir que exiliar-se, així consta en la sessió de març de 1940 del Col·legi de Metges "*Baja por hallarse en el extranjero a motivo de su actuación contraria al Glorioso Movimiento Nacional*"¹⁵

Antonia Fenollosa va exercir a partir de 1937, durant la Guerra Civil, l'any que s'inscriu al Col·legi de Metges de Castelló, possiblement amb motiu de la marxa del seu marit a l'exili, i va continuar exercint després de la guerra civil a Borriana amb professionalitat reconeguda entre veïns i pacients, malgrat les dificultats familiars que va patir en la postguerra. Encara que havien passat quinze anys des de la llicenciatura, no va tenir cap problema en incorporar-se al treball de metgessa, perquè ja devia haver col·laborat amb el seu marit en la seua consulta des de l'inici, no obstant haver tingut dos fills que criar.

Aquesta metgessa és la primera i la única que apareix en el Registre del Col·legi de Metges des de la seua fundació el 1898 fins la Guerra Civil 1936-39.¹⁶ El seu pare, José Fenollosa Perez, natural de Benifairó (València), també era metge. Va estudiar a la Universitat de València on es va llicenciar l'1 de desembre de 1896, exercint a Borriana des del 31 de març de 1898, col·legiant-se en octubre del mateix any.¹⁷

*Antonia Fenollosa Pérez,
primera metgessa col·legiada
de Castelló*

15. Col·legi de metges de Castelló. Registro General de Colegiados Tº 1, nº 1-500. Nº 137. Rafael Arnau Catalá, havia nascut el 22-II- 1897, es va casar amb Antonia Fenollosa amb la qui va tenir dos fills (una xica i un xic)

16. Tenim notícia d'una altra metgessa, Mª Dolores Villar Gallego, nascuda a Castelló en 4 de juny de 1900, llicenciant-se en Medicina a València el 18 de juny de 1924, expedint-li el títol el 15 de gener de 1925. Aquesta doctora, no obstant, mai no va exercir a Castelló, sempre ho va fer a València, de pediatra, fins que va faltar el 28 d'octubre de 1922. (La informació m'ha estat facilitada amablement per D. Luis Miguel Rodríguez-Verges Bustillo, amb l'acreditació documental corresponent)

17. Col·legi de Metges de Castelló. Registro de Colegiados, nº 49. Registro General de Colegiados Tº 1, nº 1-500, nº 25, (2 documents diferents). Jose Fenollosa Perez va nàixer el 18-5-1869 i va morir el 24 de març de 1941. Va tenir una filla més, Isabel, a part de la metgessa. Le seua dona es deia Beatriz Perez y

Tanmateix la professió universitària que té una major presència de la dona és la de farmàcia. Com ja hem vist en el Quadre 1, hem comptabilitzat tretze dones en el registre del Col·legi de Farmacèutics de Castelló des del seu origen el 1898 fins la Guerra Civil 1936-39, les quals han acabat els seus estudis universitaris abans de la guerra i han establert una farmàcia a la província de Castelló. De totes elles, les úniques que no han nascut a la província són Irene Villanueva Santamaria, que curiosament és la primera dona que estableix una farmàcia, en concret a Vilanova d'Alcolea. Aquesta va nàixer a Hiendalencina (Guadalajara) i va estudiar el batxillerat a Guadalajara i la carrera a Madrid on va acabar el 1924. Son pare era Llicenciat en Filosofia i Lletres i sa mare era mestra (Dª Filomena, com la recorden a Hiendalencina). No sabem les raons per les quals des del seu poble es va traslladar a Castelló el 1925, doncs no hem trobat cap vincle familiar, ja que els seus pares eren castellans, en concret, Manuel Villanueva Calleja, era de Salamanca i sa mare, Filomena Santamaria Villanueva era de Burgos, a més de cosins germans. Potser simplement l'oportunitat d'establir una farmàcia, de tenir treball, sense importar la distància, ja que el seu poble que havia assolit molta importància per la mineria d'argent, en aquells anys estava ja en decadència; també hi ha un cas semblant, el de la farmacèutica Consuelo Zarsoso Sansano, natural d'Onda, que en acabar la carrera es va establir durant tres anys com a regent en una farmàcia de la província de Huelva, sense importar-li tampoc la distància encara major.

En el cas d'Irene Villanueva coincideix amb el trasllat de l'anterior farmacèutic Ricardo Albert Segarra a Alcalà de Xivert i per tant degué aprofitar aquesta conjuntura. D'ella hem recollit alguns testimonis¹⁸ al poble de Vilanova que la recorden com una dona simpàtica, alegre, temprà, ben relacionada amb el poble, "no com eixes de Madrid amb el seu posar de capital". Recorden també que vivia amb una altra senyora, germana de "Sentet el Glorio", pare de Vicente Glorio. Va estar poc de temps, fins 1927, quan va vendre la farmàcia per cinc mil pessetes al que serà el següent farmacèutic Vicente Gascó Remolar titular del poble. No sabem per tant les raons de la seua curta estada al poble, ni del que farà posteriorment.

L'altra farmacèutica que no és de la província és Consuelo Ochoa Morante. Natural de València, nascuda el 28 d'agost de 1907. Consuelo Ochoa va establir la farmàcia a Borriana com a regent després de la Guerra Civil, el 1955, col·legiant-se aquest mateix any, malgrat que la carrera la va acabar en maig de 1932. En aquests vint-i-tres anys que va tardar en establir-se com a farmacèutica, s'havia casat amb José Boix Barrios, metge a Borriana. Quan el 1954 va morir Juan B. Santa Agueda, per amistat amb la família, ella va passar a regentar la farmàcia fins que el 1995 la va traspasar al net José A. Peirats Santa Agueda, causant baixa en el Col·legi a petició pròpia en eixe mateix any. També sabem que el matrimoni mantenia unes bones relacions d'amistat amb el Dr. Menezo i la seua esposa farmacèutica, la qual estudiem a continuació.

Gomez, natural de Fuente la Higuera (València), mestressa, amb la que es va casar el 30 de novembre de 1901

18. Sobretot, el testimoni de l'actual farmacèutica de Vilanova d'Alcolea Otilia A. Rambla Saura (agost 2001), i d'Agustín Esbri Vidal, de 91 anys (l'entrevista la tinc en gener de 2002 en el seu domicili de Castelló), practicant de Vilanova, igual com el seu pare, que va coincidir en l'època de la farmacèutica estudiada i que per això el fill recorda les opinions del pare.

Un cas semblant serà el de Consuelo Rozalen Sales, que va acabar la carrera a Madrid el 1932, i no exercirà fins després de la guerra, cap a 1942, any en que es va col·legiar. El seu marit serà l'oftalmòleg Dr. Menezo, de l'escola del Dr. Arruga a Barcelona i afamat doctor a Castelló, el qual al venir a establir-se a Castelló on hi havia una plaça d'oftalmòleg, va tenir que abandonar les millors expectatives professionals al costat del Dr. Arruga a Barcelona.

No obstant en aquest cas les circumstàncies derivades primer de l'adscripció del seu marit a la sanitat militar amb diverses destinacions entre les quals va estar Àfrica, i després, les conseqüències de la guerra, presó inclosa, faran que el període entre la finalització de la carrera i l'establiment de la farmàcia de Consuelo Rozalen, sia el propi, tenint en compte que mentrestant ella ajudava al seu marit en la consulta d'oftalmologia. No obstant en tornar a Castelló buscant una estabilitat familiar i professional, prompte va entrar com a regent a la farmàcia de Juan Antonio Pascual al C/. S. Felix, fins que l'any 1962 va obrir la seua pròpia farmàcia a l'avinguda Rei En Jaume, on avui en dia està el seu fill.

També Pilar Gil Montaner acaba la carrera universitària a Barcelona en maig de 1924 i no es registra al Col·legi de farmacèutics fins març de 1928, de la qual cosa no coneixem el motiu.

Les farmacèutiques naturals de la província de Castelló són les següents:

Pilar Llopis Porcar	Albocàsser
Pilar Ballester Colomer	Castelló
Sofia i Consuelo Zarzoso Sansano	Onda
Matilde Bordon Velazquez	Segorbe
M ^a Dolores Barrachina Aparici	Ribesalbes
Isabel Llombart Torres	Traiguera
Pilar Gil Montaner	Vila-real
Pilar i Consuelo Montoya Fenollosa	Borriana
Consuelo Rozalen Sales	Castelló

El que crida l'atenció d'aquest llistat és que la major part de les farmacèutiques procedien de pobles de la província i no de la capital, aspecte que també hem observat en altres col·lectius com la dels catedràtics de batxillerat, qüestió que mostra la necessitat d'allunyar-se d'un tipus de vida amb els recursos propis del medi rural i mantenir un status social per damunt de la majoria de la societat rural, seguint en la major part dels casos la tradició familiar com tindrem ocasió de veure més endavant, perquè la majoria d'aquestes farmacèutiques es van establir per primera vegada en els mateixos pobles o dels voltants, (veure Quadre 1) i aquelles que ho van fer en la capital, van continuar mantenint un status de classe mitja alta, a més de gaudir d'un *modus vivendi* més urbà, amb una millor qualitat de vida, encara que Castelló a primeries de segle no deixava de ser un poble gran més be rural amb una tercera part de la població activa dedicada al sector primari.

L'anàlisi de l'origen familiar de les farmacèutiques es basa fonamentalment en la professió dels pares i en l'entorn familiar on va viure i va tenir possibilitats d'estudiar la filla. Perquè no es tracta tant sols que els recursos econòmics siguen suficients per poder estudiar i en finalitzar, poder establir una farmàcia, sinó en l'actitud dels pares que permeten, a principis dels anys vint, que una filla, una

dona, marxe a estudiar, en la major part dels casos lluny del domicili familiar, en una capital desconeguda, sense cap experiència de viure fora de la llar familiar. Hem de suposar d'aquests pares una mentalitat oberta que està lluny de l'ambient tradicional de l'època, malgrat que estava en curs el desenvolupament de la revolució liberal. La major part d'ells tenen també estudis universitaris però no estan exempts de la pressió d'un entorn social que estava molt dominat per l'església, la qual tradicionalment tenia assignat per la dona un rol estrictament domèstic, basat en la maternitat i la submissió al marit. De tota manera els pares no fan sinó reproduir el model social anterior amb la novetat d'introduir a la dona en eixe graó de la piràmide social fent-la participar dels beneficis, pensant que aquest fet no pertorbarà el domini del poder polític ni la idea d'una societat masclista. Aparentment no canviava gairebé res, es tractava d'obrir la mà en uns sectors professionals controlats per homes que formaven part del cos social relacionat i beneficiat pel poder polític del moment. No obstant, aquesta mobilitat vertical que inclou per primera vegada al sector femení, tindrà una importància històrica perquè serà l'inici de la irrupció de la dona en diversos camps professionals, que li permetrà aconseguir un nou rol, fora de la llar familiar, amb el que entrarà en competència amb el sector masculí adonant-se per primer cop d'una cara del prisma de la societat, de la qual ella forma part, del grups preeminents, que fins ara eren inasequibles. A partir d'aquí haurà d'acomodar-se, fer-se un lloc entre aquesta competència, que no deixa de ser un pilar del model capitalista, i lluitar o deixar-se portar pel caràcter masclista, a favor d'una societat més igualitària segons el gènere.

En el cas d'Irene Villanueva Santamaria, el pare era llicenciat en Filosofia y Lletres, sense constar el lloc de treball, que suposem que derivaria en una professió relacionada amb l'ensenyament en un centre de batxillerat, mentre que sa mare és mestra (en l'acta de naixement¹⁹ posa "dedicada a las labores de su sexo y maestra de niñas") durant anys en el mateix Hiendalencina, a la qual recorden encara les persones més majors del poble segons les entrevistes que hem mantingut; a més l'avia materna, Paulina Villanueva Diez també era mestra jubilada, per tant l'entorn familiar seria propici a l'estudi. La carrera²⁰ la va cursar a la universitat Complutense de Madrid durant cinc cursos (1919-20 a 1923-24) amb 4 aprovats, 6 notables i 4 excel·lents, dos d'ells amb matrícula d'honor.

Els pares de Pilar Gil Montaner són: Nicolas Gil, funcionari de telègrafs, natural de Castelló i Consuelo Montaner, mestressa de casa, natural de Borriol;²¹ era una família religiosa practicant de vuit fills (sis xiques i dos xics²²) entre els quals ella era la sisena. A part de la farmacèutica, també hi ha entre els fills, una monja, un

---

19. Acta de naixement del Registre Civil de l'Ajuntament de Hiendalencina (Guadalajara)

20. Registro de identificación escolar, C^a 395, A-2091. Facultad de Farmacia. Archivo Universidad Complutense de Madrid

21. Archivo parroquial de Vila-real. Inscripción Libro de bautismos n^o26, 1898-1902, pag. 357, n° 380. La professió dels pares, a través d'informació oral de la també farmacèutica establerta en el moment de l'entrevista a Vilavella, Juana Alba Represa, amiga de Pilar Gil Montaner.

22. Una de les germanes, Carmen Gil Muntaner casada amb un militar al servei de la República, Carlos Garcia Vallejo, va ser processat en acabar la guerra morint a la presó el 1949. (Oficials en Castelló el 18 de juliol de 1936. Pàgina d'Internet de Ricardo Pardo Camacho)

enginyer i dues mestres. Ja veurem com la carrera professional de Pilar Gil, encara que comença essent regent de la farmàcia de Nules de la Vda. de Martin Escrich, acabarà projectant-se en el servei de farmàcia de l'Hospital Provincial de Castelló. Aquestes consideracions estan relacionades amb el fet de saber si la professió de funcionari del pare permetia uns ingressos segurs, ja que era un cos tècnic de l'estat amb una certa tradició dintre de la societat liberal, creat el 1855²³, però no sabem si fins el punt de permetre mantenir la família nombrosa i donar carrera universitària a alguns dels seus membres. Tampoc no podem descartar altres recursos derivats del patrimoni familiar. Pilar Gil no es va casar i va viure formant part de la classe mitja benestant, il·lustrada, afeccionada a la música, pintura (tenia a sa casa quadres de Porcar), integrada en el món cultural de Castelló d'aleshores, i estiujant al País Basc (Fuenterrabia).²⁴

Va estudiar la carrera a Barcelona, on es va llicenciar en maig de 1924, als 22 anys. Es va col·legiar en març de 1928. No obstant es dona de baixa el 12 d'abril de 1929 i torna a col·legiar-se el 21 d'agost del mateix any. No sabem les raons per tardar quatre anys a col·legiar-se, ni la baixa i alta tan seguides el 1929.

Els pares de Maria Dolores Barrachina Aparici són Ramón Barrachina Diaz, natural de València,²⁵ farmacèutic, establert al mateix Ribesalbes, i Maria Aparici Mallol, natural d'Alcora, mestressa. Ella, va acabar la carrera als vint-i-quatre anys, el 1926 a la universitat de Barcelona. Es va casar el 1928 amb Jose Mª Vila Coco, va tenir quatre fills.

En el cas de les germanes Consuelo i Sofia Zarzoso Sansano el seu pare Andrés Zarzoso Rull era sabater adobador "remendó", però després va posar comerç de sabateria, la mare Esperanza Sansano Remolar era mestressa. Els dos són originaris d'Onda, van tenir sis fills, quatre (dos xics i dues xiques) van morir en edat infantil, per tant només van sobreviure les dues filles farmacèutiques. En la família no hi ha cap antecedent d'estudis universitaris. Per anar a estudiar a Madrid van tenir que anar a viure a casa d'un oncle d'elles. En un principi Consuelo volia estudiar matemàtiques o física, però això, pensaven que implicava treballar fora del poble, per tant la van convèncer per estudiar farmàcia, amb la qual cosa tindria més possibilitats d'estar al poble, no obstant això, en acabar Sofia, la germana va tenir que traslladar-se a treballar com a regent a la província de Huelva. Segons la conversa²⁶ que tenim amb el fill de Consuelo, també farmacèutic, possiblement fos la primera dona universitària d'Onda, el 1929, quan en aquest moment sembla que només hi havien amb carrera superior universitària: Isidoro Peris, metge; Enrique Peña, metge odontòleg, Fernando Vizcaino, metge, Francisco Guardiet Emo, advocat, i Rafael Gaya, farmacèutic.

En aquest cas si que es dona una mobilitat social vertical de caràcter generacional, ja que des dels pares amb un ofici de sabater adobador, un artesà que després posa un petit comerç de caràcter local, és passa a dues úniques filles que estudien una carrera universitària superior, que a la finalització entren com a

---

23. Villacorta Baños, Francisco: (1989) Profesionales y burócratas, Madrid, Siglo XXI

24. Entrevista amb Juana Alba Represa el 12-3-2002

25. Ajuntament de Ribesalbes. Registre Civil, tomo 10.

26. La entrevista oral de la qual hem tret la informació familiar i part de la professional, ha estat amb el fill de Consuelo Zarzoso, també farmacèutic, Vicente Caballero Zarzoso, i va tenir lloc al seu domicili de Castelló el 18-V-02

regents de farmàcia , però de seguida (als dos anys, Consuelo, Sofia encara menys) amb propietat, tenint en compte a més que les dues germanes es porten dos anys (nascudes el 1901 i 1903) i quatre anys en la data de l'acabament de la carrera (1927 i 1931). Tot això significa uns recursos econòmics importants, a part del desig, la voluntat i la capacitat de treball dels pares per fer possible el salt qualitatiu socio-econòmic de les filles. És per tant un cas poc freqüent, perquè la barrera entre el treball manual i el no manual és veritablement difícil de traspasar en Espanya a principis del segle XX.

El pare de les bessones Pilar i Consuelo Montoya Fenollosa és Pedro Montoya, natural de Borriana, metge de professió, d'idees liberals, la mare és Consuelo Fenollosa, també natural de Borriana, mestressa, els avis paterns procedien de Vila-real i els materns de Nules i Castelló. El germà d'elles, José Montoya Fenollosa, també metge, es va casar amb una farmacèutica, Otilia Villarroja Moya, els seus tres fills són l'un, farmacèutic i professor de Bioquímica de les Facultats de Veterinària, Ciències i Medicina de Saragossa, l'altre és metge i el tercer és advocat.

Elles van cursar estudis en l'Institut de Castelló on van ingressar el 1918 als tretze anys²⁷. Van estudiar la carrera de Farmàcia en la Universitat Complutense de Madrid on es van llicenciar el 1928, als vint-i-tres anys. El mateix any van obrir conjuntament les dues germanes la farmàcia a Borriana.

El pare de Matilde Bordon Velazquez és Juan Bautista Bordón Tomás, de professió notari, sa mare és Josefa Velazquez Cervera, mestressa. El pare va morir quan Matilde tenia catorze anys, el 1919. Es va casar el 1935 amb el metge Federico Juan i Bueno, natural de Teresa (Castelló), amb el qual va tenir dos fills, un que va ser també metge i una filla, farmacèutica.²⁸ També hi han antecedents familiars de la mateixa professió: un besavi farmacèutic, i un avi matern que és notari, per tant l'ambient que l'envoltava era propici a l'estudi universitari.

Va estudiar el batxillerat en el Patronato de Segorbe examinant-se a l'Institut de Terol. Els estudis de farmàcia els va cursar a la Universitat Complutense de Madrid on es va llicenciar el 1927, als vint-i-tres anys (nº d'expedient 3378). En Madrid, vivia a la Residencia de Estudiantes (femenina) dirigida aleshores per Maria de Maeztu i Rafaela Ortega. En els seus estudis va estar alenada en primer lloc per Julio Cervera Baviera, enginyer militar que havia estat destinat al Sàhara. Per altra banda el segorbí Dr. Carlos Pau Español, farmacèutic a la pròpia ciutat, i eminent botànic, que va contribuir a un millor coneixement de la flora de la comarca amb l'elaboració d'un herbari excepcional, entre altres mèrits científics, la va aconsellar per obrir una farmàcia a Segorbe²⁹ i va ser el seu mentor durant molts anys.

---

27. Arxiu històric F. Ribalta (AHFR), caixa nº 270

28. Matilde Juan Bordón, la seua filla, farmacèutica, amb la qual tinc una entrevista en la seua farmàcia de València el 22-X-02, la qual em facilita una gran part de les dades de sa mare

29. Sobre Carlos Pau Español, hi ha molta informació; una breu resenya apareix en Manuel Costa:(1999) La vegetación y el paisaje en las tierras valencianas, Madrid, Rueda

El pare d'Isabel Llombart Torres era farmacèutic a Traiguera, el poble on va nèixer ella en agost de 1908³⁰. La mare era mestressa. Els pares eren prou religiosos. Van tenir cinc fills, dos amb estudis universitaris, farmacèutica i metge; un altre va ser sacerdot, mort a l'inici de la Guerra Civil el 1936. El seu avi va ser farmacèutic amb el títol de Doctor, el seu besavi també va ser farmacèutic del qual mostra la fotocòpia del títol (l'original l'ha cedit al museu d'Història de la Farmàcia de Madrid) datat el 1802, acabant la carrera el 1799. Prové per tant d'una família de professionals de la farmàcia de tres generacions amb un ambient molt propici per seguir estudis universitaris.

El seu marit també era farmacèutic i advocat. Han tingut una filla que no ha seguit la carrera dels pares.

Va estudiar el batxillerat a l'Institut de Castelló, el quatre primers cursos en ensenyament lliure, preparada a Vinaròs i els dos últims com alumna oficial amb bones qualificacions. A l'hora d'estudiar a la Universitat no va tenir cap problema a casa, semblava una cosa prou natural, encara que sa mare estava amoïnada per tenir que estudiar fora, tan lluny. El curs preparatori el va fer a València allotjada en una residència de monges del servei domèstic (que proporcionaven joves de servei domèstic a les cases de famílies benestants) situada al carrer Cavallers. El primer curs de farmàcia el va fer a Barcelona, allotjada a casa d'uns coneguts de la família, al quals els tenia que dir "tios" perquè en la posició social d'ells no es veia be que tingués una habitació llogada, encara que evidentment tenia que pagar-los la mensualitat. Els tres anys següents va estudiar a Granada, on diu que és el lloc on ho va passar millor. Estava allotjada en una residència de les Monges Carmelites al C/. Recogidas. Va acabar la carrera el 1928, amb vint anys recent complits (en realitat diu ella que hagués pogut acabar-la amb dinou, però per una assignatura suspesa a juny per criteris poc científics, no ho va fer).

En realitat, el fet d'anar per tres universitats distintes confessa que li va permetre viatjar i conèixer ciutats i companys diferents, la qual cosa la va enriquir personalment i a hores d'ara ho considera molt positiu. Encara que el canvi de València a Barcelona era obligat perquè a València no hi havia Facultat de Farmàcia.

El pare de Pilar Ballester Colomer, natural d'Alcudia de Veo, era militar del cos d'Húsars, però en un moment donat, quan anava a ser traslladat destinat a Cuba, va demanar la baixa de l'exèrcit i va fer oposicions a Hisenda, aprovant-les, treballant allí fins que es va jubilar. La mare, natural de Suera, era mestra nacional, arribant a directora del Col·legi Maestro Castelló (actual Col·legi Herrero).

Pilar Ballester va nèixer a Castelló, tenia un germà que va ser metge i dos germans mestres.

---

30. Es l'única farmacèutica que he pogut entrevistar personalment el 27 de gener de 2002 amb 93 anys. Malgrat l'edat es nota que es una dona de caràcter. Va ser nomenada alcaldesa de Canet lo Roig el 1970, quan només hi havia en Espanya la de Bilbao. Es confesa joseantoniana falangista sindicalista i diu que si Jose Antonio hagués viscut les coses no hi haurien anat igual que amb Franco. Diu que és religiosa normal però no dubta en enfrontar-se als rectors quan l'ocasió ho mereix. En realitat diu que no ha tingut bona relació amb els rectors.

La filla³¹ amb qui tinc l'entrevista considera que en la família de sa mare hi havia un ambient il·lustrat molt propici a l'estudi. Quan Pilar Ballester va tenir que anar a estudiar farmàcia a Barcelona ho va fer amb el seu germà (nascut el 9 de febrer de 1907), que estudiava medicina, traslladant-se aquest des de València, ja que aquí, com hem dit, no hi havia facultat de farmàcia, d'aquesta manera podien estar els dos germans junts. La decisió d'estudiar una carrera per part de la filla, es va fer en un ambient distès, natural, com si fos habitual l'accés de la dona a la universitat. Per altra banda, el nivell econòmic els ho permetia, ja que a part dels ingressos dels pares per les seues professions, també tenien altres recursos patrimonials, com terres.

Va acabar la carrera el 1929 (presenta un resguard expedit per la universitat de Barcelona, que acredita d'haver fet el dipòsit del títol amb data de 30-X-1929, en el registre del Col·legi de farmacèutics). Aquest aclariment es degut al fet de què a ella (Pilar Ballester) i als altres estudiants de la Universitat, les autoritats acadèmiques no els van deixar examinar-se en la convocatòria de juny a causa de les vagues estudiantils durant el curs 1928-1929, contra la dictadura de Primo de Rivera, per tant va tenir que examinar-se en setembre, (els companys barons tampoc no ho van poder fer en setembre i van perdre el curs), així, el títol (per cert, totalment manuscrit) va tenir que anar a recollir-lo al Govern civil de Castelló acompanyat de son pare.

En acabar va fer les pràctiques a l'Hospital Provincial de Castelló.

El pare de Mª Pilar Consuelo Llopis Porcar³² és Eduardo Llopis Porcar, natural d'Albocàsser, de professió administrador de Correus. Sa mare és Carmen Porcar Porcar, natural de Figueroles, mestra d'escola. Era de les famílies més importants de Figueroles com a propietaris de terra. A part de la farmacèutica, van tenir dues filles més, una mestra (Pilar) i una altra sense estudis (Vicentica).

Va començar l'ingrés a l'Institut de batxillerat de Castelló el 1919, a l'edat de dotze anys, fins l'any 1925 amb molt bones qualificacions³³. Després va estudiar a Barcelona on es llicencià el 1930, a l'edat de vint-i-quatre anys. Va posar la farmàcia a Vilafamés on degué estar fins la Guerra Civil. Després es va traslladar a València on apareix ja col·legiada el 20 de juny de 1939, exercint l'activitat professional a l'oficina de farmàcia situada a la plaça Na Jordana, 11³⁴. Ací va continuar sense interrupció fins 1979 quan va acabar la seua activitat professional i va traspasar la farmàcia.

El pare de Consuelo Rozalen Sales³⁵ era aragonés, de la província de Terol, llegia entre altres a Espronceda, recitant els seus versos; era cuiner de l'Hotel Suïss de Castelló, el seu treball amb l'ambient de l'hotel, confeccionant la carta del restaurant, el tracte amb la direcció i clients, li va donar una certa cultura. La

---

31. La filla és Pilar Lopez Ballester, també farmacèutica en actiu a Castelló. Les entrevistes es van celebrar el 24-IX-01 i 3-I-02 a la seua farmàcia en l'Avinguda del Mar.

32. Algunes de es dades sobre la família de Pilar Llopis Porcar les ha proporcionades la mare de Carmen Reboll el 3-VI-02, també de Figueroles, que la va conèixer personalment

33. Arxiu Històric F. Ribalta, llibres n° 605, 597 i 598.

34. Col·legi de Farmacèutics de València. Expedient personal

35. La informació sobre Consuelo Rozalen Sales ha estat proporcionada en gran part pel fill, farmacèutic també, Rafael Menezo, Rozalen en dues entrevistes en 5-X-01 i 16-I-02.

mare, a part de mestressa, era cosidora³⁶ (neta de “la gorrera”), confeccionava munteres per l'exèrcit a més de roba per a gent de Castelló; per això tenia una certa cultura, donat que tenia que llegir revistes de moda, i també per la seua relació amb clients de major posició social, tot plegat li permetia estar al corrent de les últimes tendències de la confecció i al mateix temps d'alguns esdeveniments de tipus social on podien lluir-se vestits i conèixer les novetats de la cultura en general.

La decisió per que estudiés era una manera de que la filla tingués una professió que no depengués econòmicament de ningú. El seu germà, Manuel Rozalen Sales,³⁷ (nascut el 30-11-1906) va estudiar medicina amb molt bones qualificacions en els estudis, llicenciant-se el 1930, col·legiant-se i exercint ja el mateix any.

Consuelo Rozalen es va llicenciar a Madrid el 1932, encara que també va estudiar a la universitat de Granada, atreta pel fet de què allí estudiaven companys de Castelló, i a la de Barcelona, on va conèixer al que seria mes tard al seu marit en una assignatura comuna que cursaven els estudiants de medicina i farmàcia. Finalment, seguint la trajectòria acadèmica del futur marit, va acabar llicenciant-se a Madrid.

Aquest és l'altre cas on es dona clarament una mobilitat social vertical de caràcter generacional, ja que des d'una classe més be baixa, molt digna (opinió del fill amb qui tinc l'entrevista) es passarà a una classe mitja benestant, produint-se un ascens socio-econòmic entre la generació de pares a fills. La qüestió, quan arribem a aquest punt, sempre és la mateixa: tenien suficients recursos per donar una carrera superior universitària a dos fills? Tant en aquest cas com en el de les germanes Zarzoso, sembla que sí, perquè de fet en tots dos casos van acabar els estudis i a més van posar farmàcia més a la curta que a la llarga, i que a més existia una actitud en els pares, favorable, perquè la filla estudiés. També és possible que hi hagués suficient patrimoni familiar que ajudés en les despeses, la qual cosa no coneixem. No obstant, tot plegat, ens permet exposar la hipòtesi que el fet de l'endarreriment en l'educació de la societat de Castelló i pot ser que la d'Espanya en general, no rau determinantment a la manca de mitjans econòmics sinó que hi ha altres factors a considerar com la mentalitat, actitud de la gent davant els problemes, l'ambient de tipus socio-cultural on es vivia, aspectes poc estudiats per la dificultat de mesurar aquests factors. Per altra banda, allò que anomenem empleats, gent d'ofici o menestrals urbans tan abundants en aquesta època en la nostra societat segurament podien disposar de més recursos dels que aparentaven, per tant tornem a la pregunta anterior: per què el nombre d'alumnes que hi arribaven a la universitat era tan baix entre aquests grups socials? Com ja hem dit abans, perquè hi intervenien factors d'altra índole, com pot ser actitud i l'ambient familiar vers la possibilitat d'estudiar per part dels fills. En un principi s'entén de manera natural que els pares sempre s'han sacrificat pels fills, però, qui ho portaria a terme finalment?, tindria a veure la disposició dels fills?, o el consell del mestre i d'altres coneguts amb capacitat i influents per la família? Allò que sembla que està clar és que els estudis universitaris gaudien d'un prestigi assenyalat com a mitjà d'escalar una millor

---

36. En el Cens de 1930 de Castelló, és dels oficis més practicats per les dones, després del servei domèstic i les treballadores dels magatzems de taronja (otras industrias de alimentación).

37. Col·legi de Metges de Castelló. Registro General de Colegiados, Tomo 1, Nº 1-500, nº 259

posició econòmica i social, tanmateix una qüestió a tenir en compte és la ignorància sobre les possibilitats d'accés als estudis superiors des del medi rural i considerar entrebancs insalvables mínimes dificultats de transport i allotjament, per exemple, i abandonar d'aquesta manera el projecte d'estudiar abans de començar. Probablement tots aquests factors plegats intervindrien d'alguna manera en la decisió final.

Consuelo Ochoa Morante va nàixer a València el 28 d'agost de 1907, estudiant a la facultat de Farmàcia Madrid on es va llicenciar el 1932. Son pare, Francisco Ochoa Zaragoza, domiciliat a València, era comerciant, tenia una fàbrica de teixits, sa mare, Salvadora Morante Moreno es dedicava a les tasques de casa, era natural de Sumacàrcer (València).³⁸No sabem el volum del comerç amb la fàbrica de teixits del pare, però suposem que tenia suficients ingressos per possibilitar els estudis de farmàcia de la filla a Madrid.

Es va col·legiar el 1955, més de vint anys més tard, no sabem el motiu d'aquesta tardança. Pel que coneixem la seua vida professional va transcórrer a Borriana.

Es va casar amb el metge José Boix Barrios, el qual es va llicenciar a València en juny de 1930, ingressant al Col·legi de Castelló a novembre del mateix any (Col·legi de Metges de Castelló, Registro General, T^o1, N° 1-500, n° 254), exercint a Xodos. Es dona de baixa al Col·legi el 1931, traslladant-se a Madrid per ampliar estudis. Va reingressar el 25 d'abril de 1940, exercint a Castelló adscrit a l'Institut Provincial d'Higiene com a cap de puericultura, donant-se de baixa en setembre de 1943 per trasllat a València.

Van tenir un fill i una filla, el primer va seguir la professió del pare.

Una part important del pares de les farmacèutiques estudiades havien fet estudis superiors universitaris (medicina, farmàcia, dret, filosofia i lletres), un altre era militar i dos d'ells eren funcionaris de cos de Correus, i de Telègrafs, a part dels casos que ja hem vist que no tenien cap estudi superior o mitjà.

De tots, els primers anomenats, es suposa que tenien una major disposició econòmica perquè les filles pogueren estudiar, però també havien de manifestar una actitud favorable envers l'estudi de les filles per ser dones, qüestió que no passava desapercebuda en el si de la societat. Per tant la mobilitat social seria menor, la qual cosa significaria una reproducció similar d'una generació a l'altra en status social però amb l'entrada significativa de l'element femení que també indica d'alguna manera una mobilitat social de gènere.

També és interessant el fet que entre les mares, tres d'elles foren mestres d'escola i una altra cosidora, la qual cosa representa treballar fora del propi domicili a part de les tasques domèstiques de la casa; per altra banda el fet que tres mares foren mestres significa un grau de formació afegit en l'ambient familiar, determinant en la decisió d'estudiar per part dels fills, que no era habitual en el conjunt de les famílies de l'època.

---

38. Registre Civil de València. Districte de Sant Vicent. N° 1119, fulla n° 120

2. Alguns aspectes de la vida professional

En la segona meitat de la dècada dels anys vint, van iniciar aquestes farmacèutiques la vida professional, allargant-se en alguns casos fins després de la Guerra Civil, ja en plena dictadura franquista. L'any de la seua col·legiació ho manifesta de manera clara:

Irene Villanueva Santamaria.	1925
M ^a Dolores Barrachina Aparici	1926
Pilar Gil Montaner	1928
Matilde Bordon Velazquez	1928
Isabel Llombart Torres	1928
Pilar Montoya Fenollosa	1928
Consuelo Montoya Fenollosa	1928
Consuelo Zarzoso Sansano	1929
Pilar Ballester Colomer	1929
Sofia Zarzoso Sansano	1931
Pilar Llopis Porcar	1931
Consuelo Rozalen Sales	1942
Consuelo Ochoa Morante	1955

Encara que a finals del segle XIX encara es qüestionava que la dona pogués fer valer una titulació acadèmica per exercir la professió, en aquests anys no hem trobat cap testimoni que indiqués alguna resistència al respecte, per tant totes les farmacèutiques van poder establir la farmàcia sense cap restricció legal per raons de gènere. Tanmateix, hi ha alguns casos que es tarda més que en altres entre l'acabament de la carrera i la col·legiació. Ja hem explicat el cas de Consuelo Rozalen Sales, desconeixent el de Consuelo Ochoa Morante amb la Guerra Civil pel mig. No obstant el que també crida l'atenció és el de Pilar Gil Montaner que va tardar tres anys. Havia acabat la carrera en maig de 1924, el mateix curs que Irene Villanueva i no es va col·legiar fins març de 1928, però es dona de baixa en abril de 1929, tornant-se a col·legiar en agost del mateix any. No sabem les raons d'aquests titubeigs, potser estiguen relacionats amb els propis dubtes sobre com havia d'orientar la seua carrera professional, ja que finalment Pilar Montaner es decidirà cap al laboratori en el servei de Farmàcia de l'Hospital Provincial de Castelló que no abandonarà fins la seua jubilació el 1971. Aquest treball també el compatibilitzarà amb el de l'Institut d'Higiene a l'Institut Provincial de Sanitat de Castelló. La seua companya i amiga Juana Alba Represa la descriu com una persona amb un gran esperit científic, un sentit de la docència extraordinari, dialogant, oberta, amb la preocupació constant de transmetre el coneixement científic de manera generosa. Dedicada a la investigació, li interessava qualsevol tema.

No coneixem cap article o publicació de cap mena, excepte la Memoria-Resumen de l'any 1944 de l'Instituto Provincial de Sanidad de Castellon, mecanografiada, on es mostra la tasca d'aquest organisme, essent el seu cap aleshores el Dr. Jimenez Gómez. En la memòria es dona una relació dels anàlisis clínics, químics bromatològics duts a terme pel laboratori amb els centres als quals anaven destinats.

Encara que altres farmacèutiques també dedicaran part de la seua tasca al laboratori de farmàcia, per exemple, Consuelo Rozalen, quan era regent en la farmàcia de la Vda. de Juan Antonio Pascual amb els laboratoris JAP, o també Sofia Zarzoso Sansano a Onda, serà Pilar Montaner la que és dedicarà de manera més exclusiva, en un organisme de l'administració pública de sanitat, apreciand en ella un talant científic aplicat a la pràctica diària que no abandonarà fins la seua jubilació.

Un altre cas d'aquest tipus és el de Maria Dolores Barrachina Aparici, col·legiada en Castelló des de 1926 a 1931, donada de baixa per trasllat a Barcelona, on consta com a col·legiada des del 7 de maig de 1932 al 9 d'agost de 1946³⁹. També apareix com col·legiada a Castelló el 1942, arran de ser-li concedida la reobertura d'un laboratori farmacèutic independent (sic), a Vall d'Uixó. La seua tasca en el laboratori va durar fins 1965, quan es va donar de baixa a petició de la interessada, traslladant-se a Madrid on es va jubilar. Podem suposar, que si li van donar llicència de reobertura el 1942, el més probable és que l'anterior període del 1926 al 1931 també tingués un laboratori. Hi ha un certificat del Col·legi de farmacèutic de Castelló, signat pel seu secretari Jose Mª Mulet en data del 14 de febrer de 1972 que sembla confirmar-ho: "Nuevamente es colegiada en este Colegio con fecha 13 de octubre de 1942, continuando colegiada sin farmacia ejerciendo en laboratorio de especialidades en Vall de Uxó, hasta el 30 de junio de 1965"⁴⁰

També les germanes Pilar i Consuelo Montoya Fenollosa van tenir una etapa de la seua vida professional dedicada al treball en un laboratori farmacèutic a l'Uruguai, quan en la dècada dels anys de 1950, després de vendre la farmàcia que tenien a Madrid, s'hi van traslladar a aquest país, passant primer per Brasil (Curitiba) on van obrir per poc de temps una oficina de farmàcia.

La Guerra Civil 1936-39 i les seues conseqüències van tenir incidència en la vida professional d'algunes farmacèutiques.

En primer lloc, Matilde Bordon, que tenia la seua farmàcia a Segorbe, de la qual no tenim constància d'una ideologia declarada. Sols podem repetir que era filla d'un notari, casada amb un metge de Teresa (Castelló) o que havia estudiat al Patronat de Segorbe i residit en l'època universitària a la Residència d'Estudiants a Madrid, com a dades a tenir en compte en la seua formació.

Al voltant de l'impacte de la Guerra Civil en la seua vida, la seua filla ens refereix que quan l'exèrcit rebel estava prop d'entrar a Segorbe va ser evacuada per ordre del govern republicà i es va traslladar al poble pròxim d'Algar on el seu marit era metge titular des de 1927⁴¹ (S'havia llicenciat en la Facultat de València el 24 de setembre de 1926) Doncs, quan va tornar el 1939 la seua farmàcia havia quedat saquejada amb un vandalisme inimaginable. Per a Matilde va significar un cop tan fort, va sofrir tal decepció pel comportament bàrbar dels d'allí, que mai no va voler tornar a viure a Segorbe. Es va donar de forma immediata de baixa al Col·legi de farmacèutics de Castelló el 12 de juny de 1939, sol·licitant el seu ingrés

---

39. Col·legi de Farmacèutics de la província de Barcelona. Informació de la secretària de la Junta Registre de sortida 431203 (22-9-03)

40. Arxiu del Col·legi de Farmacèutics de Castelló. Libro de registros

41. Col·legi de Metges de València. Registre de sol·licituts de col·legiació. Federico Juan Bueno, col·legiat n° 1744

en el de València, aprovant-se per la Comissió Gestora del mateix en 5 d'agost de 1939 en un moment difícil, recent acabada la guerra, quan el control polític dels ciutadans era molt rigorós, examinant-se detalladament el passat polític de cadascú, per tal d'aconseguir un informe favorable per exercir qualsevol activitat⁴²; traslladant-se a continuació a València, posant una farmàcia en el mateix lloc on la te avui en dia la filla, en un moment en que les mancances de tot tipus eren força evidents, ja que moltes farmàcies per exemple funcionaven sense titular. A tot açò la vida familiar també es veurà alterada ja que el marit va continuar de metge a Algar fins maig de 1959 quan es va traslladar a Picassent, prop de València, on exercirà com a metge titular fins el 3 de febrer de 1969 en què va morir a l'edat de seixanta set anys (havia nascut el 18 de novembre de 1901).

A València, Matilde Bordon, va desenvolupar la seua carrera professional amb dedicació manifesta, ja que en una relació del Col·legi de Farmacèutics ja apareix en l'escalafó provisional d'Inspectors Municipals en el 30 de novembre de 1940 (BOE 11 de juny de 1940) amb tres anys, dos mesos i vint-i-quatre dies de servei, la qual cosa significa que en març de 1937 ja era inspectora a Segorbe, que en aquest moment li ho reconeixen.

No obstant, allò que va experimentar el 1939, li va produir un rebuig tan ferm cap al seu lloc d'origen, que no va voler tornar mai més al seu poble de manera inexorable, fins la seua mort que va ocórrer a València en desembre de 1994.

Per tant hi han moltes formes de sofrir les conseqüències de la guerra sense arribar a la mort, presó o exili, les quals poden canviar de manera important la vida d'una família; el canvi obligat o per força major de domicili, com veiem, és una d'elles.

Un altre cas semblant és el de les germanes bessones Pilar i Consuelo Montoya Fenollosa. Naturals com hem vist de Borriana, on va obrir una farmàcia en acabar la carrera el 1928. L'única dada que tenim sobre la ideologia al voltant de les dues germanes, és el pensament liberal, pro republicà de son pare, Pedro Montoya Cabedo⁴³, metge de professió, amb el títol corresponent des del 13 de juliol de 1900, exercint a Borriana des de l'1 d'agost següent i col·legiant-se en juny de 1902.

També va ocórrer el mateix que amb Isabel Bordón, el cas anterior. Quan va entrar l'exèrcit franquista a Borriana, va devastar completament la farmàcia de les germanes Montoya davant la passivitat de familiars i coneguts segons la versió d'elles, la qual cosa va afectar les relacions familiars i va provocar la decisió d'anar-se'n de Borriana amb la idea de no tornar més.

En el llibre de registre del Col·legi de farmacèutics de Castelló⁴⁴ consta la seua col·legiació des de 1928 a 1939 on de manera escaïda apareix el seu trasllat a València. No obstant aquest trasllat no anava a ser tan fàcil. En una nota de la

---

42. Muy Ilustre Colegio Oficial de Farmacéuticos de València (M.I.C.O.F.V.). Comisión Gestora. Sesión del día 5 de agosto de 1939: "Vista la solicitud de colegiación i el informe respectivo, de doña Matilde Bordon Velazquez, se acuerda admitirle colegiado" Libro de Actas de Junta de Gobierno del M.I.C.O.F. de 1939.

43. Col·legi de Metges de Castelló. Registro de Colegiados, nº 212. Registro General de Colegiados, Tº 1, Nº 1-500, nº 31. El 1917 era viduo, tenia dos filles bessones, farmacèutiques, i un fill menor que elles, que serà també metge.

44. Col·legi de Farmacèutics de Castelló. Libro de Registro de Colegiados

Comissió Gestora del Col·legi de València (M.I.C.O.F.V.)⁴⁵ en sessió del dia 22 de juliol de 1939 diu: “Leidas las respectivas solicitudes de colegiación suscritas por Doña Matilde Bordón Velazquez y Doña Pilar Montoya Fenollosa, se acuerda pedir los oportunos informes para acordar lo que proceda” (pag. 77). La demostració de que l’esmentada sol·licitud no anava a ser un pur tràmit, és la resposta donada per la mateixa Comissió en sessió del 28 de desembre de 1939: “Leida la solicitud de Doña Pilar Montoya Fenollosa así como los informes recibidos de sus antecedentes político-sociales, se acuerda denegar-le la colegiación por su desafección al Régimen Nacionalista”(pag. 111). Davant la negativa donada a Pilar Montoya, l’altra germana Consuelo, ja no ho va intentar. No obstant encara apareixen referències posteriors de les dues germanes entre la documentació del mateix Col·legi de València fins el 30 de novembre de 1940 que mostra possiblement la provisionalitat de la seua situació per tractar de confirmar o no l’aplicació de la decisió, o el temps d’espera davant de promeses d’un immediat canvi de la postura presa pel Col·legi. No tenim certesa. En una circular del Col·legi de 30 d’abril de 1940 apareix: “los señores que practicaron el cursillo dispuesto por R.O. de 17 de diciembre de 1930 por orden alfabético: ... Montoya Fenollosa, Pilar”; en la mateixa data, “Relacion de señores farmacéuticos que tienen en este Colegio, pendientes de pago, recibos de Previsión Médica Nacional ... Dª Consuelo Montoya Fenollosa,; Dª Pilar Montoya Fenollosa”; fins en una circular de 30 de novembre, quasi un any després de la denegació de sol·licitud, llegim: “Relación de señores Farmacéuticos de este Colegio incluidos en el Escalafón provisional de Inspectores Municipales publicado en el B.O.E correspondiente al día 11 de junio de 1940, por motivos que en cada sección se indica...

Núm	Nombre y Apellidos	Tiempo de servicio		
		Años	Meses	Días
2643	Consuelo Montoya Fenollosa	1	4	-

Los señores que practicaron el cursillo dispuesto por R.O. de 17 de diciembre de 1930 por orden alfabético: .... Montoya Fenollosa, Pilar.”⁴⁶

A partir d’aquí, desapareixen de la documentació del Col·legi de València, i per el testimoni d’un nebot seu⁴⁷ sabem que es traslladen a Madrid “adquirieron la Oficina de Farmacia situada en la calle Arrieta, nº 15 y detentaron su titularidad hasta mitad de la década de1950, en que la vendieron y se trasladaron a Brasil, donde revalidaron el título y abrieron oficina de Farmacia en Curitiba, que posteriormente vendieron yendo a Uruguay donde trabajaron en determinado Laboratorio Farmaceutico hasta que nuevamente regresaron a Madrid, donde regentaron sendas Oficinas de Farmacia hasta sus jubilaciones”

De la mateixa manera el seu germà, metge des de 1927, José Montoya Fenollosa (Registro General de Colegiados, Tomo 1, nº 1-500, nº215, Col·legi de Metges de Castelló), també va tenir que anar-se’n de Borriana després de la guerra. En

45. Arxiu del M.I.C.O.F.V. Libro de Actas de Junta de Gobierno. Comisión gestora, sesión del 22 de julio de 1939 y de 28 de diciembre de 1939 respectivament.

46. Arxiu del M.I.C.O.F.V. Circular del M.I.C.O.F.V. de 30 de abril de 1940, i de 30 de noviembre de 1940 respectivament.

47. Nestor Montoya Villanueva, advocat, mitjançant una carta enviada des de Madrid en 4-11-02

l'apartat "Historial", de la seua fulla del registre consta: "*Baja por acuerdo del Consejo Directivo en sesión del 16 de marzo de 1940 por ignorado paradero. Por carta fecha 28 de junio de 1941, manifiesta residir i ejercer en Sigüenza (Guadalajara), solicitando para ingresar en el Colegio de aquella provincia el correspondiente certificado de baja en el de Castellón, cuyo documento se le expide y remite en 2 de julio de 1941*"

També la carrera professional de Pilar Ballester Colomer va ser trasbalsada per la guerra encara que de manera més indirecta.

Quan va acabar la llicenciatura el 1930, haviem dit que va fer pràctiques a l'hospital, a continuació va instal·lar una farmàcia a Suera, (la mare de Pilar era natural d'aquest poble) des del qual exercia com a titular de la mancomunitat dels pobles del voltant que només tenien farmaciola: Ayodar, Tales, etc. També va fer oposicions a inspector farmacèutic municipal. Es va casar el 1934, el seu marit era funcionari de Telègrafs, el qual com a conseqüència de la guerra va ser traslladat a Terol. Per aquest motiu va tenir que anar-se'n també, presentant ofici de renúncia a la mancomunitat el 4 de juliol de 1938. En Terol no va posar farmàcia. Va tornar a Castelló el 1957 fins la seua jubilació, instal·lant la farmàcia a l'Avinguda del Mar, al mateix lloc que te avui en dia la seua filla.

El seu germà metge, Vicente Ballester Colomer (Col·legi de Metges, Registro General de Colegiados, Tº 1, Nº 1-500, nº308) es va llicenciar el 1932, ingressant al Col·legi el mateix any, exercint a la Vall d'Alba. Va lluitar amb la República en la Guerra Civil 1936-39; al finalitzar el van internar en un camp de presoners de Medinaceli d'on va alliberat per mediació d'un familiar carlista. En l'esmentat Registro General consta la seua baixa en 29 de gener de 1940 "*por ignorado paradero*", a continuació (en llapis) consta: "*con posterioridad residió en Castellón aunque sin ejercer la profesión por lo que no se Colegió, trasladó en noviembre de 1944 su residencia a Valencia*"

Ja hem vist el cas de Consuelo Rozalen al comentar la diferencia de deu anys entre la finalització de la carrera i la seua col·legiació que la guerra te molt a veure ja que el seu marit serà empresonat, però el cas del seu germà metge és també força evident. En el Registre General de Col·legiats T. I, nº 1-500 podem veure el seu historial després de la guerra: Després de la guerra serà *...baja (en el Colegio de Medicos) en sesión del 16 de marzo de 1940, por acuerdo del Consejo Directivo, por hallarse cumpliendo condena impuesta por los tribunales de justicia por su actuación contraria al Alzamiento Nacional de 1936. Por haberse concedido la libertad provisional y proponiendose reanudar el ejercicio profesional solicita su reingreso en el Colegio concediendosele en sesión de 6 de noviembre de 1941, para ejercer como sustituto en Ludiente. Depurado en sesión del 21 de octubre de 1942 imponiendosele sanción de inhabilitación para puestos de mando y confianza y prohibición del ejercicio de la profesión en el lugar de residencia que tenia el 18 de julio de 1936 durante seis meses.*

Per tant, la vida professional d'aquestes farmacèutiques evidentment, serà trasbalsada per les conseqüències de la Guerra Civil. No sabem, per això, si la resta de les farmacèutiques tindran problemes semblants o d'altres tipus pel mateix motiu.

Isabel Llombart va posar la primera farmàcia a Catí, el 1928, no molt lluny del seu poble natal, Traiguera, va estar allí tres anys fins 1931, traslladant-se a continuació a Canet lo Roig, més a prop del seu poble, fins la jubilació el 1980, arribant a ser alcaldesa del mateix poble on encara viu en el moment de l'entrevista (va faltar recentment, el 23 de setembre de 2003, als 95 anys).

També passa el mateix amb Sofia Zarzoso Sansano que va començar la seua carrera professional a Onda el 1931 amb la instal·lació d'una nova farmàcia fins 1973 quan es va jubilar en la mateixa ciutat. Era inspectora farmacèutica municipal, interina des de l'any 1931 i propietària a partir de 1952. La seua germana Consuelo com ja sabem va començar a Huelva, però de seguida també es va instal·lar a Onda, el 1929, on va estar fins 1959 en una farmàcia de la seua propietat. Després traspasa la farmàcia al seu fill Vicente Caballero i ella es trasllada a Vila-real després d'adquirir la de la Vda. de Juan Amorós, fins 1969.⁴⁸ No obstant això, les dues germanes apareixen en un llistat del Sindicato Obrero de Profesionales Tècnics de la villa de Onda afiliat a la UGT. No obstant es dubta de què els integrants tingueren idees socialistes ja que moltes hagueren d'afiliar-se per motius coercitius o per seguretat personal i laboral. Fins i tot en el cas de Sofia Zarzoso Sansano va sofrir consell de guerra en el 28 de març de 1939⁴⁹.

Tampoc va tenir cap problema Pilar Gil Montaner en què el treball a l'Hospital Provincial de Castelló va tenir continuïtat fins la jubilació. Però no obstant durant la Guerra Civil va formar part de Sindicat de Treballadors del Ministeri de Sanitat y Asistència Social de Castelló afecte a la UGT, constituït el 17 de febrer de 1937.⁵⁰ Potser aquesta adscripció sindical en temps de la guerra fou forçada per les circumstàncies perquè no coneixem cap precedent en aquest sentit, però no deixa de tenir alguna repercussió en la vida d'aquesta farmacèutica.

Maria Dolores Barrachina va ser baixa al Col·legi el 1931 per trasllat a Barcelona i torna a registrar-se a Castelló el 1942, però desconexem la seua activitat professional en eixos 11 anys.

No coneixem les dades d'aquest període de Pilar Llopis Porcar. Sols que després de tenir la farmàcia a Vilafamés el 1931, el 1939 es va traslladar a València col·legiant-se i obrint una farmàcia on va desenvolupar la seua vida professional fins la seua jubilació.

Només podem constatar per tant que en algunes farmaceutiques hi ha una continuïtat en la mateixa farmàcia des d'abans de la guerra fins anys recents i en altres es produeixen trasllats a altres llocs per diverses causes algunes relacionades de manera directa o indirecta amb la Guerra Civil.

La irrupció de les dones a les professions liberals representa una notable novetat en l'Espanya liberal de finals del segle XIX i principis del XX que no ha de passar desapercebuda en la història contemporània, i menys en la de la província de Castelló pel fet que aquesta província ja hem dit que tenia unes xifres

---

48. Col·legi de farmacèutics de Castelló. Llibre de registre de col·legiats. Existeix un certificat del Col·legi amb data de 22 de febrer de 1971 que diu: "Fué colegiada el dia 29 de abril de 1929 continuando hasta la fecha sin interrupción de ninguna clase"

49. Alcon, E y Nuñez, A: La mujer de la República en las comarcas de Castelló. Identidad femenina, sociabilidad y acción política(1931-1939). Inédit

50. Alcon, E y Nuñez, A: Ibid

d'alfabetisme molt baixes. Per tant hem de destacar l'actitud d'una part de la població de les classes mitges i mitges-baixes favorables al progrés social representat en aquest cas pel desig d'enlairar a les filles en la societat al mateix temps del benestar econòmic. No obstant això aquesta actitud també té un valor afegit perquè significava obrir-se pas en un món que tradicionalment estava pensat per la població masculina i tot el que representava de trencament d'un esquema que venia de lluny i que la societat liberal en un principi l'havia adoptat sense fissures. En aquest sentit aquestes dones representen l'obertura d'un camí que avui en dia encara està eixamplant-se, però que en aquells anys tant a la resta d'Espanya com a Castelló no era fàcil fer-lo.